

ה"זקנה" – ברכה או קללה? עיון בקהלת יא 8 – יב 14

אתי רותם-אשכנזי

הקדמה

תיאור הזקנה בקהלת פרקים יא 7 – יב 8 מעורר פחד ורתיעה מצד אחד,¹ אך לדמות הזקן ביחידה שלפנינו גם פן אחר: האיש הזקן המגיע אל נקודת האור והחכמה בשנותיו האחרונות. במאמר זה אבחן את דברי קהלת ביחידה יא יב, בתארו את שעובר על האדם בימי זקנתו. האם הזקנה היא ברכה, רגע שבו התבונה וההכרה בשלטון האל מנצחים? או קללה, קללת הגוף והנפש המתעתעת? מה עובר על האדם בזקנתו? מה קורה בגופו ובנפשו? וכיצד ניתן להתייחס לפסוקים (יב 9 – 14) החותמים את היחידה, מהם משתמעת השלמה ופיוס. מטרת ההוראה להביא את הקוראים הצעירים להבין את עולמו של הקשיש, ליצור קירוב לבבות עם המזדקן ועם הקשיים הפיזיים והנפשיים אותם הוא חווה בערוב ימיו.² כמו גם ללמדם לכבד את מקומו של הזקן בזכות נסיון חייו, חכמתו ותבונתו. חברה מתוקנת ניכרת בין השאר באמפטיה, ברגישות ובסובלנות שהיא חשה כלפי הזקנים, "דור המייסדים".

שירו של אבידן כמבוא ליחידה מקהלת

השיר "ערב פתאומי" של דוד אבידן מזכיר בתוכנו את היחידה של פרקים יא 8 – יב בקהלת. מפתיעה הרגישות והאמפטיה הרבה בה בחור צעיר (אבידן בן 26 בחברו את השיר) מתאר את עולמו של איש זקן. תמונתו של אבידן בשיר היא פסימית ועגומה עד מאד:

ערב פתאומי / דוד אבידן

אדם זקן - מה יש לו בתייו?
הוא קם בבקר, ובקר בו לא קם.
הוא מדשדש אל המטבח, ושם
המים הפושרים יזכירו לו,
שבגילו, שבגילו, שבגילו
אדם זקן - מה יש לו בבקריו?
הוא קם בבקר קיץ, וכבר סתו
נמהל בערב בנורות חדרו.
ממסעו במסדרון הוא טרם שב,
כי שם הוא עוד חשב, חשב, חשב
מה לעשות עתה ומה לקרא
אדם זקן - מה יש לו בספריו?
רוחות-פרצים בהם יעלעלו

¹ "יחידה" אכנה את קבוצת הפסוקים בה אני עוסקת במאמר יא 7 - יב
² במוזיאון הילדים בחולון התקיימה בקיץ האחרון (2012) תערוכה "דיאלוג עם הזמן והזקנה" במטרה לקרב את התלמידים לעולמם של הזקנים, התערוכה המחישה בעזרת אמצעים מוחשיים את הקשיים של הזקן המתמודד עם בגידת הגוף והנפש.

ויסמנו לו משפטים על בוא הקץ
בדיו-סתרים, ואחר כך לו יגלו
כמה מהם. והוא יצא חוצץ
בברק עינו, בנסיונו הרב
אדם זקן - מה יש לו בעיניו?
אם יתרכז, יצוף בו זכר קרב
רחוק, צמא נגודים וכשרון
וסכויים תלולים, עד שקרב
יום שכחה. עכשו מן הגרון
עולים בזהירות, כסירים,
כמה מן הבטוחים בחרחריו,
כמו נהמות נמר צעיר בסתו
אדם זקן - היכן כל נמריו?
הוא עוד יצא לציד יום אחד,
כשהירק יהיה ירק שחור,
עם כח רב ונסיון מעט
הוא עוד יצא לציד יום אחד
את השנים ישאיר מאחוריו
כמו כביש ארה, שנעזב, עיף,
מאחורי קלירכב מטרף,
שהוא עצמו ינהג בו, כרודף
אחר הזמן, שכבר אזל פלו
אדם זקן - מה יש לו בגילו?
הוא מנמנם, כי הוא פוחד לישון.
עיניו פקוחות למחצה, מנחשות
לפי תנועת הכוכבים, אם הלחישות
רומזות כי זה לילו האחרון
אדם זקן - מה יש לו בחלון?
חלון פתוח, ודרכו נשקף
ראש זר ולא מגדר, שמאותת
להיות שנית נמר צעיר בסתו,
תמיד תמיד לקחת, לא לתת
לראש עוין מבעד לחלון
לפקד אותו בערב אחרון
אדם זקן - מה יש לו בערב?
לא מלך

(משהו בשביל מישהו, ספרית פועלים, 1987)

אבידן מתאר אדם זקן שקם בבוקר אל תוך מציאות של ריק. הוא מלווה את הזקן משעת יקיצתו ומדשדש עמו אל עבר המטבח שם אפילו המים הם פושרים, לא חמים ולא קרים כמו חייו של הזקן. בעזרת החזרה על המילה: "שבגילו" שלוש פעמים הוא מכניס אותנו אל מצבו המנטאלי, אל תוך תהומות השכחה. הוא לא ממש זוכר למה קם ומה חיפש במטבח. חייו עוברים עלו בריקנות כשיום רודף יום ועונה רודפת עונה, וכך "הוא קם בבוקר קיץ, וכבר סתיו", דבר לא קרה בחייו, אך אין כאן שגרה מבורכת, אלא ריקנות ושיממון. הזמן עובר והוא נשאר בבדידותו. את ההליכה במסדרון הוא מכנה "מסע", הוא מנסה לקרוא בספרים אבל כל שהוא קורא מזכיר לו את הקץ שלו הקרב ובא, את עברו למוד הקרבות, ואולי הכוונה לקרבות מלחמה של ממש, ואולי למאבקים קטנים כגדולים שעובר אדם בחייו. אבידן סוקר את גופו של הזקן מכף רגל ועד ראש, פותח ברגליים הבוגדות שאינן הולכות אלא מדשדשות, בנשימה שנשמעת כמו נהמה וחרחור של נשימות אחרונות, בראייתו שנחלשה, בזיכרון הבוגדני.

הזמן אוזל ואין אפשרות לעוצרו, אפילו השינה היא כבר לא מפלט לעולם שכולו טוב, כי השינה היא סכנה שלא יתעורר עוד לעולם. השיר מסתיים בהסתכלות עגומה על מכלול חייו. הוא לא היה מלך כמו שמתיימר להיות המחבר של קהלת, ואפילו לא ניתנה לו הזדמנות למות מות גיבורים בנפילה על חרבו כשאל.

האסוציאציה המקראית לשאל - גיבור טרגי, שמת מוות הרואי של בחירה, לפני שנלקחו ממנו חייו ע"י אויביו סוגרת את מעגל חייו של הזקן - בנפילה, אך שלא כשאל, נפילת הקשיש היא לא על חרב, אלא בקול ענות חלושה.

אבידן לא מוצא נחמה בזקנה, תיאורו לא משאיר אף לא שבב של תקוה, חייו של הזקן המסתיימים בנפילה, שנותיו האחרונות עוברות עליו בבדידות, בפחד, ובחוסר אונים פיזי ונפשי. במסדרון הצר הוא בקושי מהלך, סביר להניח נתמך בקירות הצרים המזכירים קבר, גם כשמביט לאחור הוא לא ממש זוכר זכר ימים עברו. אין נחמה לא בעבר ולא בהווה ובטח לא בעתיד.

ומה באשר לטקסט של קהלת ביחידה יא 8 – יב, האם גם קהלת מסתפק בציור תמונת מצב פסימית בתארו את מצבו של הזקן? האם גם הוא חושב שהזקנה היא דבר רע בלבד, או שמא ניתן למצוא בקהלת גם מסר שהזקנה טומנת בחובה הארה על משמעות החיים?

איך תדע שאתה זקן?

בפרק יב 1 ב – 5 קהלת מאבחן את האדם הזקן בסוג של אבחון רפואי, הוא ממפה את גופו איבר אחר איבר ומתאר מה קורה לו בערוב ימיו. כך אנו הקוראים שעדיין לא חווינו את התחושות והרגשות של גיל הזקנה יכולים לנסות ולהבין את שעובר הזקן בגופו ונפשו.

קהלת מכניס אותנו לתוך גופו של האדם המזדקן באמצעות סריקת מערכות גופנית דמיונית, ואחר כך סריקה נפשית. הוא מתאר את מצוקותיו הגופניות והנפשיות של האדם, עד לרגע בו הוא נפרד מהעולם. בתיאורו הגוף משול לבית מתפורר. הסריקה עוברת משְׁמְרֵי הַבֵּית (יב 3) – הידיים, המסמלות את החיבור של הגוף האנושי לזולת ולעצמו, כעת בזקנה הן רועדות, לא מצליחות לממש את ייעודן. הרעדה וחוסר התפקוד רק ממחישים את הבדידות העזה בה שרוי האדם בזקנתו, כשלצידי גופו מחוברות ידיים שאינן ממלאות את ייעודן, משם הוא עובר לַאֲנָשֵׁי הַחַיִל – הרגליים שהן המייצבות את האדם על הקרקע, (תרתי משמע), הרגליים הנושאות את האדם ממקום למקום, בימי הזקנה הן המתעקמות – לא מתפקדות כראוי, חוסר הניידות, כובד הרגליים המושכות אל הקרקע מספרות את סיפור חייו ומרמזות על סופו הקרב ובא - היאספו אל האדמה, ממנה לוקח.

משם עובר קהלת לשיניים הַפְּתָנוֹת, ומתארן כַּמַּעֲטוֹ (פס' 3): הן נושרות, חסרות, פוגעות בהזנת הגוף. אחריו הַרְאֹת בְּאֲרָבוֹת חושכות (פס' 3) ומערפלות את הקשר של הזקן לעולם החיצון. את תיאור מעגל הפנים הוא חותם בציור חיצוני של הפה, דְּלִתִּים בְּשׁוֹק (יב 4) – השפתיים מכונסות, וְסָגְרוּ דְּלִתִּים בְּשׁוֹק, כי קשה לא רק האכילה אלא גם הדיבור, והמראה אינו מלבב. הפיזי חובק את הנפשי והזקן לא מצליח לעבור את הלילה בשינה. אם נרדם יקיצתו מופרעת ע"י קול הציפור המעיר אותו (פס' 4), היא מפרה את שנתו הקלה. ולא די בכך, היחלשות הגוף והחוששים מביאה אותו לפחד מגבהים וממכשולים פיזיים ורגשיים. הוא נמנע מאתגרים ומתכנס בתוך עצמו: גַּם מְגִבָּה יָרְאוּ, וְחִתְּחִתִּים בְּדַרְדָּר (יב 5). הבדידות והפחד מנצחים את רוחו של הזקן. בהיותו חסר אונים הוא מתקנא בעץ השקד ובחגב. אלה מתחדשים והוא נשאר בחוסר האונים שלו, הפיסי, המיני, הקיומי: וַיֵּנָאץ הַשָּׁקֵד וַיִּסְתַּבֵּל הַחֲגָב וַתִּפֹּר הָאֲבִיּוֹנָה (פס' 5).

מול הוויתור על הנצח נשמעים קולות הסופדים המלווים אותו במסעו האחרון כשגופו מובל לבית עולמו. ורוחו שבה אל האלוהים אשר בזמן בריאתו מזג נשמת חיים לגופו: וַיֵּיצֵר ה' אֱלֹהִים אֶת-הָאָדָם, עֶפְר מִן-הָאֲדָמָה, וַיִּפַּח בְּאָפָיו, נִשְׁמַת חַיִּים (בראשית ב' 7). בפרק ג' 21 שואל המחבר: מִי יוֹדֵעַ, רוּחַ בְּנֵי הָאָדָם--הַעֵלָה הִיא, לְמַעַלָּה; וְרוּחַ, הַבְּהֵמָה--הַיֵּרֶדֶת הִיא, לְמַטָּה לְאָרֶץ? בשלב זה של המגילה כבר אין שאלות, אין מנוס מהמוות. היצירה שהחלה על ידי האלוהים בבראשית פרק ב', והגזירה שנגזרה על האדם בפרק ג' בבראשית תקפה גם עתה: כִּי-עֶפְר אֶתָּה, וְאֶל-עֶפְר תָּשׁוּב, (בראשית ג' 19). גופו של האדם שב אל העפר והרוח שנתנה בהשאלה נלקחת אל המקור ממנו קורצה: וַיָּשׁוּב הָעֶפְר עַל-הָאָרֶץ, כְּשִׁקְהָה; וְהָרוּחַ תָּשׁוּב, אֶל-הָאֱלֹהִים אֲשֶׁר נָתַנָּה (קהלת יב 7).

הַבֵּל הַבָּלִים אָמַר הַקּוֹהֵלֶת, הַכֹּל הֶבֶל (יב 8): המסקנה של קהלת שהכול הבל חוזרת למסקנה המלומדה הפותחת את המגילה: הַבֵּל הַבָּלִים אָמַר קְהֵלֶת, הַבֵּל הַבָּלִים הַכֹּל הֶבֶל (א' 2).³ בסוף המגילה היא נאמרת בעצב אך הפעם אולי בהשלמה. תוכן המגילה היה מסע מטלטל, אבל המסקנה לא משתנה,

³ יש פרשנים הטוענים שכאן למעשה מסתיימת המגילה, וכל שבא בנוסף הוא תוספת של העורך.

קללת הזקן היא בגידת הגוף והנפש, ממנה הדרך היא רק אל עבר המוות שהוא עוד שלב בחייו, שבהבל יסודם.

ואולי בכל זאת יצא מברך?⁴

הזקנה היא לא רק חולשת הגוף והנפש, הזקנה היא גם שעה של תיקון והארה. אל המסקנות שמגיע קהלת בערוב ימיו לא יכול היה להגיע בצעירותו, הוא היה זקוק לתהליך של כתיבת המגילה, ולשנים שנקפו והביאו אותו אל ההארה אותה הוא חולק עמנו הקוראים ביחידת של יא 7 – יב.

ביב 9 - 14 הדובר הוא האיש החכם שבע הימים, האיש המקבל את שרביט המורה, מלמד הדעת, האיש שמצא את האיזון בחייו, אליו הגיע תוך כדי חקירה, (והחקירה היא המגילה כולה), והזמן שעבר הוא שנות התבגרותו, האדם שתוך כדי תיקון המשלים שנמשלו מפיו בעבר הגיע אל האמת והיושר, אל הדברים החשובים באמת, אל הדברים שיש בהם תועלת, והתועלת היא התבונה שיראת האלוהים ושמירה על המצוות היא המהות. הזקן שפחד אוחזו למראה הזמן הנוקף, לנוכח בריאותו הרופפת, דווקא אז הוא חש אחריות, ממרומי גילו להביא את תורת החיים שלו כמתנה לבן שיחו הדמיוני, הוא אינו חוסך את הביקורת והעוקץ בדבריו: דְּבַרִי חֲכָמִים כְּדָרְבָנוֹת, וְכַמְשִׁמְרוֹת נְטוּעִים בְּעֵלֵי אֲסֹפֹת (יב 11). יתרון גילו, כלומר זקנתו מאפשרים לו להיות הצופה והמטיף, הגוף אולי בוגד אבל ההכרה והתבונה צצות להן בסיומה של המגילה.

ואם נלך אחורה. למעשה כבר בפרק יא היחידה נפתחת במעין שיר הלל לחיים. בהתפרצות כמעט ספונטנית הדובר מכריז כי יש שמש, ומתחתיה יש חיים: וּמְתוֹק, הָאוֹר; וְטוֹב לַעֲיֵנַיִם, לְרְאוֹת אֶת-הַשֶּׁמֶשׁ כִּי אִם-שָׁנִים הִרְבֵּה יַחֲיֶה הָאָדָם, בְּכֹלֵם יִשְׁמַח... (יא 7-8). הצו לשמוח בחיים מקבל חיזוק מן העובדה שהימים הבאים אחרי החיים הם ימי חושך האין סופיים. הם ריק, אין ובעיקר, הבל: ...וַיִּזְכֹּר אֶת יְמֵי הַחֹשֶׁךְ כִּי הִרְבֵּה יְהִי כָל שְׂבָא הַבֶּל.

קהלת הבוגר קורא לצעיר לשמוח בימי הילדות להיטיב את הלב בימי הבחרות, להבין את חשיבות הרגע בחייו, לא להיות עסוק בכעסים: וְהִסָּר כַּעַס מִלִּבְךָ, וְהִעֲבֵר רָעָה מִבְּשָׁרְךָ (יא 10). דבריו נאמרים מתוך נקודת ראות של בעל ניסיון חיים, אדם צריך לזכור לאורך חייו את הבורא שיביא אותו במשפט. צריך לקדש את החיים כערך ויחד עם זאת להכיר בעובדה שיש מי שישפוט אותו, על מוטיב המשפט הוא חוזר פעמיים: וְדַע, כִּי עַל-כָּל-אֵלֶּה יְבִיאָךְ הָאֱלֹהִים בְּמִשְׁפָּט (יא 9), ו- כִּי אֶת-כָּל-מַעֲשֶׂה, הָאֱלֹהִים יָבֵא בְּמִשְׁפָּט, עַל כָּל-נַעֲלָם: אִם-טוֹב, וְאִם-רָע (יב 14). שני המשפטים הם עדות לשינוי שחל במחבר בנוגע לתפיסת הגמול האלוהי על מעשיו של האדם.⁵ הוא אף מסכם את דבריו במסקנה המפתיעה באשר לצורך בקשר עם אלוהים: סוֹף דְּבַר הַכֹּל נִשְׁמַע אֶת הָאֱלֹהִים יִרְא וְאֶת מִצְוֹתָיו שְׁמֹר... (פס' 13), שהרי: זֶה כָּל הָאָדָם (שם). מהי כוונתו? מהו כָּל-הָאָדָם? האמנם בשמירת

⁴ בפרק זה אני מתייחסת ליחידה יא 7 – יב 14 כדרך הפרשנים המסורתיים שטענו שלפנינו יחידה אחת שכולה נכתבה ע"י מחבר המגילה.

⁵ ניתן להשוות לביטוי להעדר הגמול והצדק האלוהי בג' 16 – 17, ד' 1 – 2, ז' 15.

המצוות מסתכם הקיום האנושי? הרי עד כה למדנו שכל-האדם הוא אותו גוף הולך ודועך לקראת המוות. ואכן, לכאורה זהו ביטוי אירוני, מעין וריאציה לאותה אמירה קיומית שהכל הבל. (יב 8). אלא שהדבר אינו חד מימדי – עצם ההכרה בכך שזה "כל האדם" וההשלמה עם הארעיות והזמניות, מאפשרת קיום רחב יותר, שיש בו כדי להתעלות על ה'הבל', בין אם זה בשל יראת האל וקיום המצוות, אֶת הָאֱלֹהִים יֵרָא וְאֶת מְצֻתָיו שְׁמֹר (פס' 13), ובין אם זו השמחה מכל רגע: אִם-שָׂנִים הַרְבֵּה יִחִיהַ הָאָדָם, בְּכֹלֵם יִשְׂמַח (יא 8). ההכרה ברגעיות של כל-האדם מובילה בעת ובעונה אחת גם להוקרה על עצם קיומו. דווקא נוכח ההבנה של ארעיות האדם בעולם וההשלמה עם המוות הנצחי, אפשר להוקיר את הקיום האנושי.

ביבליוגרפיה

1. אבידן, דוד, (1987). "משהו בשביל מישהו". ספריית הפועלים.
2. גורביץ, זלי – (2008) חשבוננו של קהלת, בבל,
3. ורניק, אורי, (1998) "אני קהלת – פסיכולוג, פילוסוף ומשורר" כרמל,
4. יעקובסון, יששכר, (1989) "לבעיית הגמול במקרא", סיני
5. פיש, א' הראל, (1993) "שירת מקרא – עדות ופואטיקה, אוניברסיטת בר אילן,
6. קליין, יעקב, פוקס, מיכאל, (1994) "קהלת" בתוך עולם התנך, דודזון – עתי
7. רנאן, ארנסט (2011) "אני קהלת", נהר
8. שמעוני, יובל, (2007) "אל העפר", עם עובד
9. שפירא, חיים (2011) "קהלת – הפילוסוף המקראי", כנרת, זמורה ביתן, דביר.